

Wstęp*

Jaka Historia życia jego dla potomności?
Oto w tym grobie skończyło się wszystko¹.

Badanie czasów stanisławowskich nie jest łatwe i nie chodzi tu o problem ze źródłami — z dotarciem do nich czy z właściwym ich odczytaniem, ale o przekonanie, że często przedmiotem badań jest coś „ostatnie” / ktoś „ostatni”, tak jak tutaj „ostatni” wojewoda miński w Rzeczypospolitej Adam Chmara. Siłą rzeczy musi pojawić się — narzucające pewien rytm narracji — pytanie o to, dlaczego „ostatni”. W niniejszych rozważaniach to pytanie będzie zadane wielokrotnie, choć najczęściej pozostanie bez prostej czy jednoznacznej odpowiedzi. Wydaje się, że nikt z tych „ostatnich”, obejmując urząd czy funkcję w Rzeczypospolitej, nie przewidywał, że nim właśnie będzie. Na tym często polega tragizm tych postaci, a zarazem kłopot w próbie ich charakteryzowania, oceniania i portretowania. Ta uwaga dotyczy również Adama Chmary. Pesymistycznie brzmiące motto okaże się w jego interpretacji nie do końca prorocze.

Adam Chmara zostawił po sobie całkiem spore archiwum, któremu w książce poświęcono odrębny rozdział. W tym miejscu więc tylko odnotujmy, że główny korpus źródeł znajdujących się w tym archiwum odnosi się, owszem, do Adama Chmary, ale w gruncie rzeczy bezpośrednio o nim samym niewiele mówi. Większość zawartych w nim papierów stanowią dokumenty kierowane do Adama Chmary, niestety, bez odpowiedzi. Listów jego samego jest stosunkowo niewiele, znamy właściwie tylko te kierowane do żony, mające proveniencję z archiwum Chmarów. Zachowały się też jego niektóre listy do Stanisława Augusta, w tym również ich kopie i bruliony, a także pojedyncze listy do Radziwiłłów i Sapiehów — te wszak z innych zbiorów. Podobnie, niestety,

* Niniejsza biografia powstała w wyniku prac nad projektem NCN 2014/15/B/HS3/02277, pt. *Adam Chmara (1720—1805) — ostatni wojewoda miński w świecie polityki czasów stanisławowskich i jego archiwum*.

¹ *Opisanie aktu pogrzebowego S.P. JW. JMŚC Pana Adama Michała i Stanisława Chmary, wojewody mińskiego, starosty gizowskiego, rotmistrza kawaleryi narodowej W.X. Litewskiego, tajnego siewienika w Imperium Rosyjskim, orderów Orła Białego, s.[św.] Stanisława Polsk. Aleksandra Newskiego rosyjskiego kawalera*, Wilno 1806 (dalej: *Opisanie aktu pogrzebowego A. Chmary*), s. 44, Mowa księdza Fortunata Czarnockiego plebana grodeckiego przy wyprowadzeniu ciała A. Chmary z kościoła grodeckiego do kościoła dubrawskiego, [Gródek] 9 VII 1805.

należy ocenić inne źródła dotyczące opisywanej postaci. Rzadko pokazują one zachowania i postawę A. Chmary. Księgi grodzkie i ziemskie mińskie, zbiory litewskie i warszawskie trochę lepiej naświetlają dzieje życia ostatniego wojewody mińskiego, to jednak tylko „odpryski”. Główny problem polega na tym, że A. Chmara nie pozostawił po sobie wielu tekstów. Niewiele jest również tekstów jemu współczesnych go oceniających. Wzmianki w pamiętnikach są nieliczne i odnoszą się zazwyczaj do stwierdzenia pewnych faktów, np. jego obecności w danym miejscu lub danej grupie.

Luki tej nie wypełnia literatura przedmiotu. Niemniej trzeba przyznać, że biogram pióra Henryka Mościckiego, zamieszczony w tomie 3. *Polskiego słownika biograficznego*², jest — pomimo upływu czasu — stale pomocny i dotąd stanowi najpełniejsze źródło informacji o A. Chmarze. Wszelkie herbarze, zresztą wyzyskane dobrze przez H. Mościckiego, ten portret A. Chmary, jednak lakoniczny, co najwyżej dopełniają. Nie pisali w ogóle o Chmarach Kasper Niesiecki i Nekanda Trepka. Krótko wspominał o nich Adam Boniecki, który notuje ich w XVI wieku³. Także Seweryn Uruski podawał podstawowe informacje o rodzinie Chmarów. Przypuszczał, że rodzina wywodziła się ze szlachty podlaskiej, ale — jak zaznaczał — od dawna osiadłej na Litwie⁴. Natomiast bałamutna i błędna jest prezentacja Chmarów przez Teodora Żychlińskiego⁵. Rzadko pojawia się A. Chmara jako bohater w opracowaniach współczesnych. Z nich dowiadujemy się szerzej w istocie tylko o jednym z jego ostatnich epizodów życiowych, a mianowicie o jego misji petersburskiej w 1793 roku, opisaney w dzienniku przez jego sekretarza Jana Komara⁶.

W literaturze przedmiotu A. Chmara występuje rzadko i to właściwie dopiero od momentu, gdy został senatorem Rzeczypospolitej. Pojedyncze wzmianki o jego pojawieniu się w życiu publicznym państwa polsko-litewskiego odnaleźć można w rozprawach Adama Danilczyka⁷, Witolda Filipczaka⁸, Henryka Mościckiego⁹, Andrzeja Stroynowskiego¹⁰, Wojciecha Szczygiel-

2 H. Mościcki, *Chmara Adam*, [w:] PSB, T. 3, Kraków 1937, s. 315.

3 A. Boniecki, *Herbarz Polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 2, Warszawa 1900, s. 391.

4 S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 2, Warszawa 1905, s. 187—188.

5 T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 28, Poznań 1906, s. 16.

6 *Dyaryusz Podróży Petersburskiej. 1793 rok*. [Jan Komar], oprac. A. Knychalska, *Diariusz podróży do Petersburga*, [w:] *Z dziejów kultury czasów nowożytnych. Wybór tekstów źródłowych*, red. M.E. Kowalczyk, Toruń 2009.

7 A. Danilczyk, *W kręgu afery dog rumowej. Sejm 1786*, Warszawa 2010.

8 W. Filipczak, *Sejm 1778 roku*, Warszawa 2000.

9 H. Mościcki, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, t. 1: 1772—1800, Wilno 1913.

10 A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej*, Łódź 2005.

skiego¹¹ czy Zofii Zielińskiej¹², z kolei w innych opracowaniach wzmiankowany jest jako posesor i właściciel dóbr, w których wydarzyło się coś wartego odnotowania, ale bez woli A. Chmary, a tym bardziej jego udziału¹³. Nieco więcej informacji o nim zawiera moje opracowanie dotyczące województwa mińskiego¹⁴. Niemniej konstatacja wynikająca z analizy literatury przedmiotu jest jednoznaczna: A. Chmara to postać o co najwyżej drugorzędym znaczeniu na scenie politycznej w drugiej połowie XVIII wieku. Przedstawiana biografia tej osoby diametralnie nie zmienia, ale prezentuje dokładniej aktywność A. Chmary w życiu publicznym, pokazuje mechanizm jego kariery politycznej i ekonomicznej, a przy tym kariery innych, oraz jego relacje z możliwymi panami litewskimi, i nie tylko. Dostarcza również danych i sugestii do refleksji nad obowiązującymi ocenami moralno-etycznych postaw elit czasów stanisławowskich oraz materiału pozwalającego chyba lepiej zrozumieć — może nie w płaszczyźnie politycznej, ale mentalnej — przemiany, które doprowadziły do reform Sejmu Wielkiego, ale też do ich niepowodzenia i upadku całej Rzeczypospolitej.

Takie rozszerzone ujęcie tematu głównego stało się możliwe dzięki analizie archiwum rodzinnego Chmarów, obejmującego 242 jednostki. Znajduje się ono obecnie w Нацыянальным Гістарычным Архіў Беларусі (175 jednostek), Bibliotece Jagiellońskiej (45 jednostek), wileńskiej Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskią Biblioteka (7 jednostek), Bibliotece Narodowej (4 jednostki) i Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (4 jednostki) oraz Львівської Наукової Бібліотеки України ім. В. Стефаника (4 jednostki) a także w Bibliotece Książąt Czartoryskich, Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy oraz Bibliotece Narodowej (po 1 jednostce). Materiał ten zostanie omówiony w osobnym podrozdziale, tu tylko zaznaczmy, że najcenniejsza dla pracy była korespondencja — łącznie 87 tomów (jednostek) i 980 zidentyfikowanych nadawców. Najistotniejsze dla biografii okazały się listy małżonków, A. Chmary z żoną Marianną z Woynów Orańskich i z możliwymi tamtego świata, wśród których pojawiają się wszyscy ważniejsi politycy litewscy: Radziwiłłowie, Sapiehowie, Ogińscy, Massalscy itp. Istotnym dopełnieniem tej bazy źródłowej są księgi grodzkie, głównie mińskie, ale też słonimskie — z nich wyłania się aktywność polityczna A. Chmary. Okazuje się, że nie lubił on życia sejmikowego, wolał spokojniejsze płaszczyzny dialogu. Uzupełnieniem

11 W. Szczygielski, *Referendum trzeciomajowe. Sejmiki lutowe 1792*, Łódź 1994.

12 Z. Zielińska, „O sukcesyi tronu w Polsce” 1787—1790, Warszawa 1991.

13 Por. np. J. Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789—1792)*, Kraków 2010, s. 277.

14 D. Rolnik, *Województwo mińskie i Jeleńscy w życiu publicznym Rzeczypospolitej w latach 1764—1795 w świetle ich korespondencji*, Katowice 2018.

tego korpusu źródeł w opracowaniu biografii ostatniego wojewody mińskiego są źródła innej proveniencji: korespondencja A. Chmary i innych obywateli prowincji litewskiej z królem — ze zbiorów Biblioteki Czartoryskich¹⁵, Chmarów z Sapiehami — ze zbiorów litewskiej Biblioteki Wróblewskich¹⁶, z Radziwiłłami — z „warszawskiego” Archiwum Radziwiłłów¹⁷, oraz korespondencja Chmarów z innymi rodzinami litewskimi (szczególnie ciekawe były listy A. Chmary do Mikołaja Tadeusza Łopacińskiego¹⁸). W rozprawie wykorzystano również wzmianki o A. Chmarze rozproszone po jeszcze innych zespołach archiwalnych. Ważne dla odtworzenia chronologii jego podróży politycznych były np. protokoły Rady Nieustającej z czasów, gdy w niej zasiadał albo raczej „absentował”¹⁹, a dla zobrazowania jego aktywności politycznej — diariusze sejmowe²⁰. Takich rozproszonych drobniejszych materiałów było więcej²¹, dla całego wywodu miały one jednak drugorzędne znaczenie, chociaż niekiedy weryfikowały istotne, przynajmniej dla prowincji litewskiej, zdarzenia; innym razem pełniej pokazywały obraz życia publicznego województwa mińskiego. Bardzo ważne źródło weryfikujące życiorys A. Chmary i jego postawę, szczególnie w tym ostatnim wskazanym kontekście, stanowią księgi grodzkie mińskie zachowane w komplecie z wyjątkiem 1793 roku²². Choć zawarte w nich relacje z sejmików są lakoniczne, to pokazują aktywność tamtejszych obywateli, a na ich tle rolę A. Chmary. Pod kątem aktywności A. Chmary przejrano także księgi sąsiednich powiatów²³, w których miał on rozliczne interesy własne, swej rodziny, a także swych — przynajmniej od pewnego momentu — przyjaciół politycznych Sapiechów oraz innych osób, z którymi był związany różnymi układami, m.in. z hetmanem wielkim litewskim Michałem Kazimierzem Ogińskim czy starostą mińskim Dominikiem Przeddzieckim.

Prezentowana biografia A. Chmary — mająca układ problemowo-chronologiczny — składa się z czterech zasadniczych rozdziałów. Rozdział pierw-

15 Por. np. BCz., rkps 699, 724, 732, 799, 920, 968, Korespondencja królewska.

16 Por. LMAVB, F 139, rkps 4866—4871, Korespondencja Sapiechów, listy A. Chmary.

17 Por. AGAD, AR, dz. V, rkps 1998, 1999, Korespondencja Radziwiłłów, listy A. Chmary.

18 Por. LVIA, F 1135, op 14, rkps 18, Korespondencja Łopacińskich, listy A. Chmary.

19 Por. AGAD, Tzw. Metryka Litewska, dz. VII, rkps 34, 37, 39, 40, 41, Protokoły Rady Nieustającej (1780—1782).

20 Por. np. BO, rkps 596, Diariusz sejmu 1776.

21 Por. np. AGAD, AR, dz. XV, rkps 18/9, Papiery ordynacji nieświeskiej; AGAD, AZ, rkps 1777, brudnopisy listów Joachima Chreptowicza; BJ, rkps 957, Korespondencja Michała Zaleskiego; LMAVB, F 9, rkps 1916, Wiadomości z Warszawy.

22 Por. NGAB, F 1727, op. 1, rkps 13—31, Księgi mińskie.

23 Por. NGAB, F 1728, op. 1, rkps 4, 23, 41, Księgi mozyrskie; NGAB, F 1737, op. 1, rkps 59, Księgi słonimskie.

szy: *Rodzina Chmarów i jej archiwum* podzielony został na trzy podrozdziały. W pierwszym pokazano — w ujęciu biograficznym — dzieje rodziny do końca XVIII wieku, opisano zatem początki rodziny i jej członków. W podrozdziale *Gospodarstwo Chmarów — droga do Siemkowa* przedstawiono stan zamożności rodziny. Kolejno odtworzono proces rozrostu majątku aż do przejścia przez A. Chmarę Siemkowa i uczynienia z niego rezydencji prawie magnackiej. W tym podrozdziale omówiono także problemy procesowo-prawne, które cały czas dotyczyły ostatniego wojewodę mińskiego. Rozdział pierwszy kończy *Historia archiwum rodzinnego — wartość zbioru i jego rozproszenie*. Historia tworzenia archiwum rodzinnego Chmarów, uwzględniająca kolejne etapy jego rozrostu oraz rozproszenie zbiorów, ujawnia jego znaczenie dla rodziny. W podrozdziale tym scharakteryzowano także wartość i znaczenie archiwum Chmarów dla badań historycznych. Z pewnością jest to zespół cenny, który nie tylko pozwala na odtworzenie życia — choć w ograniczonym zakresie — jego głównego twórcy A. Chmary, lecz także zawiera interesujące materiały umożliwiające wskazanie powiązań politycznych i gospodarczych między wieloma rodzinami litewskimi, wśród nich z Radziwiłłami, ale przede wszystkim z Sapiehami, utrzymującymi bliższe kontakty z A. Chmarą.

W rozdziale drugim: *Początek kariery A. Chmary w czasach saskich — w służbie Sapiehów, w kręgu spraw obywatelskich i w drodze po pierwsze urzędy* skupiono się na początkach kariery głównego bohatera i na tych czynnikach, które przyczyniły się do jego dalszych awansów i politycznej kariery. W rozdziale tym, podzielonym na trzy podrozdziały, zrelacjonowano pierwsze kroki A. Chmary na dworze Sapiehów, gdzie najpierw był on zwykłym dworzaninem, a z czasem został politykiem znanym szeroko w środowisku „Familii”, cieszącym się opinią człowieka rzetelnego i pewnego. Podrozdział: *Na dworze Michała Antoniego Sapiehy* ma charakter wprowadzający — pokazuje w zarysie funkcjonowanie dworu magnata i jego organizację, wskazuje także na nieformalne więzi łączące jego członków. Mimo wszystko zaskakuje zaufanie, jakim Sapiehowie obdarzali A. Chmarę. Zajmował się on kompetentnie całym spektrum ich spraw. Nie zawodził swoich opiekunów, a wzrost ich zaufania do niego wydaje się wyjątkowy. Pozycji A. Chmary w środowisku Sapiehów poświęcony jest podrozdział: *W kręgu interesów ekonomicznych i sądowych*, w którym ukazano skalę jego działań, a także jego rosnącą pozycję zarówno u boku Sapiehów, jak i w życiu publicznym prowincji litewskiej, gdzie często — choć nieformalnie — decydował o pieczętowaniu przywilejów. W kolejnym podrozdziale: *Na sejmikach i w funkcjach publicznych* A. Chmara przedstawiony został jako pomocnik Sapiehów, reprezentujący ich na sejmikach, oraz w funkcji sekretarza pieczęci mniejszej, kiedy stał się prawą ręką podkanclerzego litewskiego Michała Antoniego Sapiehy.

Podkreślano zwiększającą się rolę A. Chmary w środowisku Sapiehów, wskazując zarazem na jego delikatną emancypację — stawał się politykiem coraz bardziej rozpoznawalnym. Funkcja sekretarza pieczęci, jakkolwiek formalnie pomocnicza i drugorzędna, miała — jak się wydaje — niebagatelne znaczenie w jego przyszłej karierze, gdyż pozwalała mu doskonale rozeznać świat ówczesnej polityki.

Trzeci rozdział biografii A. Chmary: *W życiu publicznym Litwy i Korony czasów stanisławowskich*, najobszerniejszy z racji przypadającej właśnie na ten czas największej aktywności bohatera teże publikacji, pokazuje go przede wszystkim w roli polityka czy — ściślej — uczestnika życia publicznego ówczesnej Rzeczypospolitej. O strukturze i kształcie tego rozdziału — podzielonego na trzy podrozdziały — zadecydowała chronologia. Pewne etapy kariery politycznej A. Chmary pokrywały się z dziejami Rzeczypospolitej. W pierwszym podrozdziale: *Od elekcji Stanisława Poniatowskiego do I rozbioru Rzeczypospolitej* przedstawiono miejsce — bynajmniej nie pierwszorzędne — A. Chmary w procesie tworzenia stronnictwa królewskiego na Litwie oraz jego udział w rozgrywkach wewnątrzlitewskich. W podrozdziale drugim: *W stronnictwie Stanisława Augusta i województwie mińskim* skoncentrowano się na jego działalności w roli senatora, najpierw kasztelana mińskiego, a potem, od 1784 roku, wojewody mińskiego. Z tego toku narracji wyłączono trzeci podrozdział: *W obliczu reform Sejmu Wielkiego i tragedii upadku państwa*, w którym chronologicznie i, przynajmniej, trochę niezgodnie z tytułem prezentacja została przeciągnięta do śmierci A. Chmary, do 1805 roku — był to czas bardzo ważny w dziejach Rzeczypospolitej i bardzo trudny do naukowego przedstawienia, wszak to klęska marzeń o stabilności i wielkości państwa polsko-litewskiego, jak rozumieć trzeba Konstytucję 3 maja, aż do zupełnej utraty bytu politycznego przez Rzeczpospolitą. Te kwestie w kontekście zachowania A. Chmary po 1795 czy raczej po 1793 roku zostały w sposób syntetyczny omówione także w tym podrozdziale.

W rozdziale trzecim przeważa wywód skupiony na kwestiach publiczno-politycznych. Znajdują się w nim jednak również odniesienia do bieżących spraw związanych z działaniami A. Chmary w sferze ekonomicznej, majątkowej oraz związanych z jego życiem rodzinnym. Są one wprawdzie traktowane marginalnie, ale pokazują dobrze funkcjonowanie A. Chmary w ówczesnej rzeczywistości. To tło konieczne dla zrozumienia jego postawy i przedsięwziętych przez niego działań również w przestrzeni politycznej. Te fragmenty pokazują także, czym żyły prowincjonalne elity wschodnich kresów Rzeczypospolitej, w tym przypadku województwa mińskiego. W tym rozdziale dokonano również pierwszej oceny A. Chmary jako polityka. Natomiast pokazany w tym rozdziale materiał dotyczący życia codziennego, gospodarczego i rodzinnego stanowi

podstawę do konstrukcji rozdziału ostatniego, w którym nowy materiał będzie tylko dopełniał wnioskowania.

Te trzy rozdziały odtwarzają przede wszystkim bieg życia A. Chmary, jego zatrudnienia, ale pokazują również w szczegółach, jak funkcjonowało życie w prowincji litewskiej na tle całej Rzeczypospolitej. Znalazły się tu także sprawy bardzo drobne, które w innych pracach mogą zyskać wagę — to kwestie awansów i sposobu ich osiągnięcia. Nie chodzi tyle o samego A. Chmarę, który był w pewnych momentach nawet ich dysponentem, ile o pokazanie ogólnego stanu wiedzy o tej problematyce w odniesieniu do czasów stanisławowskich. Te wątki trudno przedstawić na podstawie często bardzo szczątkowych źródeł, stąd zamieszczono tu wiele uwag o charakterze wyłącznie supozycji. Z pewnością niepodważalną wartością tych trzech rozdziałów będą wskazane — pośrednio — mechanizmy awansów urzędniczych oraz relacje panujące między największymi rodzinami Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Czwarty, ostatni rozdział biografii: *Adam Chmara — człowiek, mąż, gospodarz* dopełnia merytorycznie portret ostatniego wojewody mińskiego. Ten rozdział ma charakter bardziej syntetycznego ujęcia postaci, niemniej znalazły się w nim bardziej rozbudowane kwestie, które pominięto w rozdziałach wcześniejszych, a które wymagają głębszej refleksji. Bliżej przyjrano się relacjom A. Chmary — niekoniecznie typowym — z żoną Marianną z Woynów Orańską, jego podejściu — specyficznemu, ale czy wyjątkowemu? — do włościan i gospodarstwa oraz jego religijności, która umykała we wcześniejszych partiach pracy, a stanowiła istotny rys w jego charakterze. W tym rozdziale przedstawiono — na ile było to możliwe — poglądy ostatniego wojewody mińskiego na najważniejsze kwestie polityczne, społeczne i gospodarcze. Być może uwidoczni się tu — w takim jednostkowym wymiarze — proces przechodzenia albo raczej tworzenia się nowoczesnego społeczeństwa państwa polsko-litewskiego. Przykład to o tyle frapujący, że mamy do czynienia z człowiekiem uformowanym w czasach saskich, przeżywającym swoje największe sukcesy za panowania Stanisława Augusta i umiejącym się odnaleźć w rzeczywistości politycznej po upadku Rzeczypospolitej.

Zakończeniu — właśnie ze względu na wiele sprzeczności tkwiących w postaci A. Chmary — postanowiono dodać nieco enigmatyczny tytuł: *Zakończenie. Adama Chmary post scriptum*. W sposób syntetyczny zostały tu wskazane problemy związane z badaniem postaci, które — z jednej strony — przeżyły prawie trzy „epoki”: od Sasa niemal do Księstwa Warszawskiego, a z drugiej — są „osiadłe” w epoce oświeceniowej, będącej ich „naturalną naturą”. W zakończeniu właśnie o owej naturze oświeceniowych elit — wszak A. Chmarę można traktować jako pewne *exemplum* całej formacji średniej szlachty

wchodzącej do grona senatorów Rzeczypospolitej za czasów stanisławowskich — zawarto parę uwag.

Biografia A. Chmary początkowo — w zamierzeniu autora — miała mieć nieco inny kształt, co zweryfikowały jednak źródła. Niestety, nawet bardzo obszerny materiał źródłowy związany z ostatnim wojewodą mińskim nie pokazuje go wyraziście. Biografię polityczną A. Chmary można by zawrzeć na 100 stronach, jednak uznano, że opracowane źródła z archiwum Chmarów przedstawiają wiele nieznanymi drobnymi zdarzeń, które mogą być ważne zarówno dla badań genealogicznych innych rodzin litewskich, jak i dla badań nad życiem publicznym oraz codziennym województwa mińskiego, dlatego pewne partie biografii rozbudowywano o akapity dotyczące spraw, o których pisano do A. Chmary, a o których w dalszym ciągu nie udało się wiele ustalić ani tym bardziej ściślej związać z nimi ostatniego wojewodę mińskiego. Teoretycznie te fragmenty można by usunąć z jego biografii, niemniej materiał źródłowy w nich zawarty może się okazać cenny dla wielu badaczy czasów stanisławowskich, tym bardziej że mińskie archiwum Chmarów, które w przeważającym zakresie wpłynęło na kształt tej pracy, jest zupełnie nieznanymi. Starano się przy tym nie rozbić toku narracji, toteż większość dopowiedzeń umieszczono w przypisach. Przypuszczam, że rozbudowane przypisy i wielowątkowość biografii nie zadowolą niektórych badaczy, ale w moim przekonaniu czasami nawet zbytnia drobiazgowość pozwala lepiej poznać bohatera pracy i przede wszystkim epokę, w której żył. Wydaje mi się — choć oczywiście mogę się mylić — że celem historyka jest poznanie epoki i przedstawienie w sposób syntetyczny modelu funkcjonowania badanego państwa i jego społeczeństwa, a nie tylko faktograficzne odnotowanie zdarzeń. Nie da się jednak tego zrobić na podstawie nawet tysiąca suchych biogramów, one nie pokażą — choć statystyczne ujęcia mogą być wielce pomocne — życia publicznego ani społecznego Rzeczypospolitej. Badania dziejów politycznych czy rozwoju myśli politycznej, jak najbardziej ważne, absolutnie, nie oddają kondycji moralno-etycznej obywateli państwa, ich skłonności do poświęcenia dla idei (jakiejkolwiek); są tylko dopełnieniem tego, co stanowi istotę poznania, przynajmniej w płaszczyźnie zrozumienia funkcjonowania Rzeczypospolitej czasów stanisławowskich. Publikacja ma charakter wybitnie źródłowy, stąd zawiera rozbudowane przypisy. Mogą one utrudniać odbiór głównej narracji, ale prawie cała praca — przynajmniej w warstwie faktograficznej — została zbudowana na rękopiśmiennym materiale archiwalnym, z czego bynajmniej nie mam satysfakcji, bo są to często, niestety, „drugorzędne” rękopisy, które może też inni wykorzystają dla swych badań. Wolałbym korzystać z opracowań, jednak tych nie znalazłem wielu. Natomiast w sposób marginalny zostało pokazane tło polityczne rozgrywek wewnętrznych w ówczesnej Rzeczypospolitej; te starano się pokazać

szczegółowej — na ile było to możliwe — w odniesieniu do bohatera biografii i województwa mińskiego. Zabieg ten wynika z prostej konstatacji — wiele zależności personalnych przedstawionych w kontekście całej Rzeczypospolitej czy też nawet samej Litwy, przynajmniej do połowy lat siedemdziesiątych XVIII wieku, było bardzo dynamicznych i zmiennych, co w literaturze przedmiotu, niestety, dotąd nie zostało wyraźnie pokazane, a kwestie dyskusyjne, kto z kim i przeciw komu w danym momencie, rozbudowałoby pracę i przypisy do jeszcze większych rozmiarów i wykraczałoby znacznie poza ramy, którymi jest biografia A. Chmary, zresztą nie tylko polityczna. Problem ten wymaga zupełnie odrębnego potraktowania, z przyjęciem innych tez i celów badawczych. Wszak badania historyczne nie ograniczają się tylko do wnioskowania ze źródeł. Wyższy ich poziom sugeruje jednak „omijanie drzew, a dostrzeganie lasu” — tym jest właśnie weryfikowanie stawianych hipotez badawczych. W tym jest tylko jeden problem — matematyk dowieść „prawdy” musi, a historyk nie może, bo ma do czynienia ze zbyt dużą liczbą niewiadomych, ale owszem, może opisać fakt-zdarzenie. Te dwie drogi należy łączyć i taką próbą jest ta biografia. Tło wydarzeń zostało naświetlone tam, gdzie miało to bądź mogło mieć — moim zdaniem — wpływ na postawę A. Chmary albo było potrzebne do naświetlenia jego zachowań; w takich kontekstach uznano, że najlepiej oddają to źródła, nawet dla innych kwestii drugorzędne, jak opracowania historyczne bezpośrednio nieodnoszące się do aktualnie omawianego zagadnienia. Nie znaczy to, że pomijano ustalenia historyków — tam, gdzie dotyczyły one meritum poruszanych spraw, je odnotowywano i z nich korzystano. Natomiast umieszczone czasami szczegóły czy ciekawostki w przypisach służą nie tylko biografii, ale — w założeniu — tym, którzy szukają spraw codziennych i opierając się na nich, budują obraz epoki. Temu również służą podawane niekiedy wyliczenia podpisów obywateli pod laudami sejmikowymi, pod głosowaniami, na nich przeprowadzanymi, czy instrukcjami poselskimi, przy czym nigdzie nie sugerowano, że jest to podstawą ustalenia frekwencji na zjazdach szlacheckich, natomiast w niektórych przypadkach takie wyliczenie może wskazywać na skalę zainteresowania życiem politycznym przez miejscową szlachtę i na zaangażowanie w nie elit województwa. Zauważyć jednak warto, że frekwencja uprawnionej szlachty do udziału w sejmikach szacunkowo określona na 4—6%²⁴ niekiedy znacznie wzrastała, może więc do szerszych syntez liczby składanych podpisów mogą się przydać, a do analiz szczegółowych, np. składu osobowego sejmików, wymienianie przynajmniej osób najważniejszych na nich

²⁴ W. Czapliński, *Sejmy w latach 1587—1696*, [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 225. Por. W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 132—135.

również może być przydatne, zwłaszcza że dane te pochodzą ze źródeł mało znanych i w ogóle nieopracowanych.

Zamieszczony na końcu pracy indeks osobowy nie jest doskonały, wielu bowiem postaci po prostu nie udało się zidentyfikować. W przypadku osób, które udało się dookreślić, postawiono jednak znak zapytania albo zastosowano nawias kwadratowy, w zależności od miejsca pojawienia się albo od kontekstu, w której postaci się pojawiała. Podobnie czyniono w przypisach. W bardzo szerokim kręgu korespondencyjnym A. Chmury nader często autorzy listów występują bez imion — imiona, które udało się ustalić, umieszczono w nawiasie kwadratowym, a w przypadku, gdy tylko przypuszczaliśmy, o kogo chodzi, dodawano znak zapytania. Znak zapytania pojawia się też niekiedy przy postaciach historycznych w tekście — stawiano go wówczas, gdy w materiale źródłowym, na podstawie którego konstruowano narrację, pojawiał się tylko piastowany przez daną osobę urząd bądź jedynie nazwisko i nie było pewności, o kogo chodzi. Brak imienia lub tylko umieszczenie inicjału oznacza, że nie udało się go ustalić albo w ogóle, albo w pełnym brzmieniu. Z kolei jeżeli w tekście pojawia się osoba sygnowana tylko urzędem poprzedzonym znakiem zapytania w nawiasie kwadratowym, znaczy to, że nie udało się ustalić jej personaliów. Znaki zapytania pojawiają się również w tych miejscach, gdzie nie ma pewności, czy źródło zostało odczytane i zinterpretowane poprawnie — wówczas zamieszczone jest w nawiasie kwadratowym. Nieodczytane frazy, nazwiska, imiona są zaznaczone uwagą: [nieczyt.]. Zapisy nazwisk ujednolicono, jeśli nie było wątpliwości, że chodzi o tę samą rodzinę, np. Houwalt — Houwald, Mejer — Meyer — Meier, Pruszyński — Prószyński, Woyna — Wojna czy Wiaźewicz — Wiaźewicz (takie oboczności pojawiały się niekiedy w jednym dokumencie albo opracowaniu). Występowanie takich oboczności odnotowano w indeksie osobowym. Podobnie ujednolicono nazwy własne, np. Gizy — Giże, Zacenie — Zacenie. W tym przypadku występowanie oboczności zaznaczano w przypisie, gdzie dana miejscowość pojawiała się po raz pierwszy. Nazwy własne miejscowości były konfrontowane z hasłami *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*; jakkolwiek to wydawnictwo odnosi się do połowy XIX wieku, to jednak jest najpełniejsze. W sytuacji, gdy odczyt miejsca był niepewny i nie znajdowano go w *Słowniku*, dawano znak zapytania, jeżeli zaś odczyt nie budził wątpliwości, pozostawiano go w pełnym „brzmieniu”. To uwaga istotna, ponieważ podstawą źródłową tej pracy jest korespondencja, gdzie często miejsce nadania listu bywa trudne do odcyfrowania, kolejny problem wiąże się więc z właściwym odczytaniem miejsc sygnowania listów. Zdarzało się, że niektórych nie udało się odczytać ani bliżej zlokalizować, wówczas oznaczano to uwagą: [nieczyt.] lub znakiem zapytania po zapisie miejsca nadania listu. Tak samo postępowano przy niepewnym odczycie

autorów listów czy ich odbiorców — w nawiasie kwadratowym umieszczano te ustalone w toku prac nad biografią, jeżeli znalazł się tam pytajnik, znaczy to, że odczyt nie jest pewny. W przypadku rękopisów korespondencji Chmarów z Biblioteki Jagiellońskiej w odczytywaniu nadawców listów posiłkowano się inwentarzem²⁵ — tego w przypisach nie odnotowano, ale wówczas — jeżeli były wątpliwości — nadawcę zamieszczano w nawiasie kwadratowym. Niestety, ten inwentarz nie jest pozbawiony błędów, ale lepszego nie ma, a też oddać trzeba, że jego stworzenie nie było pracą łatwą. W wątpliwych przypadkach dodawano do nawiasu kwadratowego znak zapytania i podawano własną sugestię co do autorstwa listu. Źródła cytowane w pracy są wg zaleceń sugerowanych przez instrukcję wydawniczą Kazimierza Lepszego²⁶, czyli z modyfikowaną pisownią, niekiedy jednak dla ożywienia narracji zachowywano w cytatach zapis oryginalny, stąd np. pojawiające się czasami oboczności *i — j — y* itp. Niekonsekwentnie zapisywano również postacie wymieniane pod dokumentami, np. laudami mińskimi, niekiedy nie stosowano skrótów, a po raz wtóry podawano pełne zapisy imion i tytułatury, to nie błąd w redakcji, ale świadome postępowanie autora. Tam, gdzie nie było wątpliwości, o jaką postać chodzi, pojawia się skrót — ta postać występuje w tekście powyżej oraz w indeksie, niemniej nie zawsze było możliwe takie pewne ustalenie, dlatego w takich przypadkach powtórzony zostaje pełny zapis imienia i funkcji danej osoby.

Chciałbym w tym miejscu podziękować recenzentowi tej pracy Profesorowi Michałowi Zwierzykowskiemu oraz Profesorowi Andrzejowi B. Zakrzewskiemu za bezinteresowną pomoc, a także wszystkim tym, którzy pomagali mi przy kwerendach: w Mińsku — dr. Vadzimowi Anipiarkou, dr. Andrejowi Latushkinowi, dr. Andriejowi Macukowi i dr. Stepanowi Zakharkevichowi, w Wilnie — Adamowi Stankevičowi, w Krakowie w Bibliotece Jagiellońskiej wszystkim pracownikom w dziale rękopisów, a także tym z działu zbiorów specjalnych Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy. Podziękowania kieruję również do Profesora Andrzeja Rachuby za wskazanie mi jednej „jednostki” archiwalnej w Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy — listów Marianny Chmarzyny do męża, bez których ta biografia byłaby jeszcze bardziej monotonna. Udało się ją uzupełnić o drugą część, która znajdowała się niedaleko, bo w zbiorach rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie na placu Krasińskich — to w dużej części odpowiedzi Adama Chmary na te listy małżonki.

²⁵ Por. *Inwentarz Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej*, T. 3, nr 6000—7000, cz. 2, nr 6500—7000, oprac. A. Jałbrzykowska, J. Zathay, Kraków 1963, s. 104—137.

²⁶ Por. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, oprac. K. Lepszy, Wrocław 1953, s. 1 i n.